

УДК 930.2 (477.51) «18/190»

В.В. Ребенок

**ПОЛЬСЬКІ ІСТОРИЧНІ СТАРОДРУКИ
XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. У НІЖИНЬСЬКОМУ
ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМ. МИКОЛИ ГОГОЛЯ**

Автор аналізу й висвітлює тематичний зміст та склад польських історичних стародруків XIX – початку XX ст. у бібліотечному зібранні Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя.

Ключові слова: бібліотека, польські стародруки, історична література, університет, фонди, картотека.

Бібліотека Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя (далі НДУ) має величезні фонди стародруків. Особливе місце серед зібрання займають польські стародруки XVI–XIX ст. Початок формування полоністичного зібрання припадає на 1875 рік. Це пов'язано з відкриттям Ніжинського історико-філологічного інституту ім. кн. Безбородька. Завдяки активній діяльності першого директора М.О. Лавровського до бібліотеки інституту було передано Варшавським університетом дублетних примірників колекції «Polonica» у кількості 639 томів.

Надалі до бібліотеки література надходила систематично аж до 30-х років XX ст. Однак варто відзначити, що у 1934–1936 рр. значна частина стародруків, в тому числі й польських, була вилучена із фондів Ніжинської бібліотеки (здебільшого без інвентарних позначень) і передана до Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка [7, с. 9–10] (далі КДУ). Через це вилучені стародруки досі значаться в каталозі польської дореволюційної літератури НДУ. Важливо зазначити, що спроби опрацювання полоністичного зібрання відбувалися неодноразово, але в основному вони торкалися польських видань XVI–XVIII ст. Так, у 2002 р. І. Костенко та Г. Тимбровська класифікували 156 книг зазначеного періоду польською та латинською мовами [1]. Пізніше, у 2006–2007 та 2010 роках, М. Потапенко опублікував три розвідки, присвячені тематичній класифікації та опису польських стародруків XVI–XVII ст. [2; 3; 4]. Проте досі відсутня тематична класифікація, перелік наявних та вилучених польських стародруків XIX – початку XX ст., хоча старанням працівників бібліотеки було видано два каталоги польських стародруків [6; 7]. На жаль, вони охоплюють лише період XVI – початок XIX ст., а каталог дореволюційної польської літератури досі залишається у відповідності до його останнього впорядкування у 70–80-х роках XX ст., відображаючи склад книжкового зібрання на час останньої ревізії, не висвітлюючи його зміст. Через це є потреба подальшої перевірки наявних примірників літератури, зазначених в каталозі. Також варто відзначити, що каталог іноземних стародруків та, безпосередньо, полоністики НДУ, не дивлячись на свій поважний вік, дуже зручний в користуванні, розділений за мовною ознакою і розташований в алфавітному порядку. Це значною мірою було обумовлено специфікою формування університетської бібліотечної колекції та її неодноразовим впорядкування вченими університету кінця XIX – початку XX ст. [5].

Мета даної публікації – охарактеризувати в загальних рисах польські історичні праці XIX – початку XX ст., виділити з-поміж них унікальні праці, які потребують більш детального дослідження та в цілому окреслити для дослідників полоністики статистичні відомості, зміст та наявність в наукових фондах університету важливих історичних джерел для активізації їх подальших досліджень.

В цілому у бібліотеці НДУ нараховується близько 120–200 тисяч примірників дореволюційної літератури. З них, за нашими підрахунками, на час останньої редакції картотеки було наявно близько 1392 карток і, відповідно, приблизно 1408 примірників польських стародруків XIX – початку XX ст. Основу польської дореволюційної полоністики становила саме історична та філологічна література. За нашими підрахунками зазначена в картотечі історична література різноманітного спрямування становила близько 41 % всієї полоністики, філологічні праці становили понад 21 % фонду. Однак також варто враховувати, що значна частина цієї літератури входить до складу стародруків XVI–XVIII ст. та й довідково-бібліографічні, біографічні та історико-релігійні праці підраховувалися нами окремо, становлячи 21 % карток каталогу. Загалом, аналізуючи склад і тематику дореволюційної історичної польської літератури в фондах бібліотеки НДУ, варто відзначити її надзвичайну різноманітність за спрямуванням та об'єктом дослідження. Це свідчить про спробу керівників Гімназії вищих наук та, головним чином, Історико-філологічного інституту забезпечити найповніше укомплектування навчального закладу універсальною, науковою й найновішою для свого часу польською літературою. Проведене дослідження полоністичної картотеки та фонду польських стародруків дозволяє виділити основні направленості польських історичних досліджень XIX – початку XX ст. та їх кількісно-статистичне відображення у фондах бібліотеки до 1930-х років:

- історія права (4 %);
- історія літератури (10 %);
- історія освіти (2 %);
- історія друкарства (1 %);
- історія слов'ян (2 %);
- історія науки (3 %);
- історіографія (5 %);
- джерела та джерелознавчі дослідження (26 %);
- загальні праці з історії Польщі (30 %);
- спеціальні історичні дисципліни (генеалогія, нумізмати́ка, геральдика, історична географія та ін.) (2 %)?
- всесвітня історія (4 %)?
- історія бібліотек (2 %)?
- історія польських міст (3 %)?
- історія України (1 %)?
- етнічна історія та антропологія (євреїв, білорусів, молдаван) (1 %).

Окремо у складі історичної літератури виділяються етнографічні польські дослідження, які становлять 4 % фондового змісту (34 пр.). Також серед історичних польських стародруків можна умовно виділити праці, при-

свячені жіночій історії. Вони репрезентовані дослідженнями ролі й статусу жінки у різних народів, в обрядах і звичаях та, власне, спеціальні дослідження історії жіноцтва в Польщі, які однак становлять незначну кількість одиниць зберігання (близько 5 досл.) в загальному обсязі полоністичного фонду бібліотеки.

Подальше дослідження статистичних даних картотеки дореволюційної полоністичної літератури університету дозволило встановити, що наукова та науково-популярна польська література XIX – початку XX ст., яка стосується історії України, становить незначну частину. Основна інформація з історії України знаходиться в контексті досліджень історії Польщі та, безпосередньо, першої Речі Посполитої. За ступенем інформативності польську літературу умовно можна поділити на певні групи. До першої відносяться узагальнюючі праці з історії Польщі, в контексті яких розкривається історія українських козаків, видатних діячів та відповідні історичні події, спільні для українців та поляків. Це – найчисельніша група, яка відзначається невеликою кількістю інформації, від одного речення до десятка сторінок. Друга група – публікації збірників джерел та матеріалів, відповідних досліджуваному періоду, тематиці; третя – біографічні дослідження, відповідні подіям з історії України. Четверта група містить історіографічні дослідження, в контексті яких висвітлюються питання з історії України або їх торкаються частково, п'ята – праці, присвячені історії України (вони малочисельні).

Проте, перед тим, як розглядати безпосередньо польські стародруки, які стосуються історії України і наявні в університетській бібліотеці, варто відзначити втрачені та передані до КДУ книги історичного та бібліографічного спрямування. Зокрема, за збереженими інвентарними записами встановлено, що до КДУ у 1936 році було передано такі книги: Л. Кубалі «Історичне зібрання» (1880 р. у II т.), А. Слівінського «Йоахім Лелевель років 1786–1831» (1918 р.), А. Левицького «Нарис польської історії» (1888 р.), Л. Василевського «Україна і справа українська» (1911 р.). Варто зауважити, що зі складу університетської бібліотеки було також вилучено унікальне багатотомне видання, одне з найбільш повних видань польської бібліографії XV–XVII та XIX ст. під редакцією К. Ерстрайхера. Дане видання на сьогоднішній день знаходиться у довідково-бібліографічних фондах дореволюційної літератури НБУ ім. Вернадського. Також були втрачені або, скоріше за все, передані до Києва без інвентарного позначення такі цінні історичні видання, як – от Ю. Німцевича «Історія панування Сигізмунда III» (1819 р. в III т.), Я. Даровського «Історичне зібрання» (1895 р.), А. Резек «Словник історичний» (II–III т. 1884–1885 р.), Й. Лелевеля «Польща та Іспанія...» (1863 р.), «Пам'ятники Самуеля Маскевича...» (1838 р.).

Оскільки охопити всю різноманітність та специфіку фондів польської історичної дореволюційної літератури в повному обсязі в рамках даної статті неможливо, то автор свідомо досліджуватиме лише основні історичні дослідження, які містять інформацію про українське козацтво та Україну.

Першу групу літератури представляють комплексні та узагальнюючі польські історичні праці XIX – початку XX ст., які репрезентують стан розвитку польської історичної науки, історичних підходів, відображають сприйняття польськими науковцями місця України й українських козаків в історії Речі Посполитої та ставлення польських дослідників до них. Прикладами таких досліджень можна назвати наступні праці: М. Бобжинський «Нарис історії Польщі», Й. Домбровський «Короткий виклад історії Польщі», Ф. Дмоховські «Короткий збір історії в світлі найновіших джерел історичних», К. Гурські «Історія кінноти польської», Т. Корзон «Історія воен та військовості в Польщі» (1923 р.). Найбільш інформативними працями з цієї групи польських історичних досліджень є роботи Т. Корзона і К. Гурського.

В фондах НДУ досі зберігається тритомна праця видатного польського історика другої половини XIX – початку XX ст. Тадеуша Корзона під назвою «Історія воен та військової справи в Польщі...» [15]. Праця охоплює польську військову історію від найдавніших часів до 90-х. років XIX ст. Для нас найбільш цінний другий том, який висвітлює військові події XVII ст., зокрема, молдовські походи, Інфляндську та польсько-московську війни, де в контексті історії польського війська згадуються українські козаки, їх кількість та, деякою мірою, описується участь козаків в тогочасних військових подіях. Однак історик доволі детально описує події 1648–1654 років, оскільки вони являються ключовими у військовій історії XVII ст. Вчений давав досить суб'єктивну і негативну оцінку українському козацтву та подіям української революції Б. Хмельницького (називав її «бунтом»), акцентуючи увагу на пограбуваннях, знущаннях над євреями та руйнівному характері козащини, протиставляючи їй благородну і хоробру шляхту.

Серед історичних праць у фондах бібліотеки є дослідження відомого польського військового історика-аматора XIX ст. К. Гурського «Історія польської кінноти» [11]. На жаль, ця робота в бібліотечному зібранні втратила оригінальну палітурку і титульну сторінку. Праця починається з першого нарису від 1410 р. до 1500 р. Українське козацтво в даній книзі зустрічається періодично, в контексті дослідження становлення польської кінноти в XV–XVI ст., а саме українські козаки якраз і входили довгий час до складу як панських свит, так і складали частину рот польських гусарів. К. Гурський вивчав у своїй праці частково й етнічний склад польської кінноти та її оснащення. Однак дане дослідження відзначається рядом суб'єктивно-оціночних позицій стосовно українського козацтва, характерних для польських істориків XIX ст.

Менш інформативними, але не менш важливими є наукові, науково-популярні та літературно-історичні праці М. Бобжинського, Й. Домбровського і Ф. Дмоховського. Видатний польський історик XIX ст. Міхал Бобжинський у своїй монографії «Нарис історії Польщі» [8] розглядав історію України в контексті суспільно-політичної історії Речі Посполитої. Найбільш відчутний зв'язок польської та української історії у висвітленні автора припадає саме на вій-

ськові події XVII ст., однак, на жаль, науковець майже не приділив уваги походам на Молдову, Інфляндській війні та історії Лжедмитриад. В подальшому історик згадує українське козацтво побіжно, в контексті висвітлення воєн між Польщею та Туреччиною. Питанню національно-визвольної революції Б. Хмельницького М. Бобжинський приділив значно більше уваги. Цікаво, що історик відмічав військово-дипломатичний хист Б. Хмельницького і називав його польським шляхтичем, завдяки якому повстання переросло у війну, акцентував увагу також на особистих мотивах гетьмана. Проте в цілому, традиційно для більшості сучасників, описував українське козацтво як стихійне, глибоко руйнівне і слабо підконтрольне полякам явище. Тому варто відзначити у праці вченого ряд суб'єктивних позицій автора, оснований на польській національній ідеологемі.

Інший польський історик Й. Домбровський у праці «Dzieje Polski w streszczeniu» [9] відзначав участь українського козацтва в основних подіях початку XVII ст. – здобутті Смоленська та Троїцько-Сергієвської лаври [9, с. 200]. Вченим було згадано про участь українських козаків на чолі з гетьманом П. Сагайдачним у поході королевича Владислава IV на Москву 1617 р. та її облозі. У контексті висвітлення Хотинської війни Й. Домбровський виділив поряд з польськими військовими силами й козацькі на чолі з П. Сагайдачним. Проте науковцем не було здійснено ні детального опису, ні аналізу даних подій.

Подібно висвітлював події початку XVII ст. й інший польський письменник та поет Ф. Дмоховський. У праці «Короткий збір історії польської в світлі найновіших джерел історичних» [10] відсутня інформація про участь українських козаків у польсько-московській війні, не згадується похід гетьмана П. Сагайдачного 1617–1618 рр. на Москву. Науковець зробив висновок, що причиною війни Речі Посполитої з Туреччиною став напад татар на Подол і Україну. Особливий акцент був зроблений безпосередньо на тому, що саме військові дії козаків на території Причорномор'я стали причиною цієї війни. При опрацюванні джерела автором статті були виявлені наявні у праці фактографічні помилки, зокрема, дата битви під Цецорою (1619 р.) [10, с. 160]. Якщо не вдаватися в подальшому в риторику тексту, то опис Хотинської битви цілком стандартний для тогочасної навчальної літератури. Стосовно ж війни Б. Хмельницького і Руїни письменник здійснив короткий опис подій без детального аналізу суспільно-політичних причин польсько-української війни з поверховими судженнями про неї.

В полоністичних зібраннях університетської бібліотеки особливе місце належить відомому польському історик-аматору Францішку Равіті-Гавронському, який безпосередньо займався вивченням історії України. Зокрема, у фондах бібліотеки була наявна його відома праця, присвячена історії українського козацтва «Українське козацтво в Речі Посполитій Польській до середини XVIII століття», яка, проте, відповідно до інвентарних записів, була передана до бібліотеки КДУ і пізніше – до фондів НБУ ім. Вернадського. Однак у бібліотеці досі зберігається двотомне дослідження Ф. Равіті-

Гавронського, присвячене гайдамацьким повстанням XVIII ст., Коліївщині, – «Історія рухів гайдамацьких (XVIII ст. до 1770 р.), «Історія рухів гайдамацьких» (1913 р.) [17].

У першому томі польський науковець звертався до пошуку причин, з яких розпочалась Гайдамаччина. Вчений намагався визначити прямі та опосередковані причинно-наслідкові зв'язки цього історичного явища XVIII ст. Цікаво, що автор у пошуках причин звертався до історії іноетнічних народів, які проживали на теренах України та степовому прикордонні. У даному контексті важливу роль відведено протистоянню татар і турків з козаками, і увага автора акцентована на розвитку козацчини до початку XVIII ст. Істориком був зроблений аналіз ряду подій, здійснені важливі узагальнення стосовно козацько-гайдамацьких рухів перехідного періоду та соціально-економічних процесів даного періоду.

У другому томі праці вчений продовжував опрацювання історії Коліївщини та Гайдамаччини. Зокрема, автором досліджувалися релігійні настрої серед польського суспільства перед вибухом Коліївщини, становище православної церкви до середини XVIII ст., загалом аналізувалися події, які передували Коліївщині та Гайдамаччині, висвітлювалася історія Уманщини в контексті Коліївщини. Польський вчений вивчав повстанську діяльність Максима Залізняка, Гонти та інших ватажків. Важливо, що Ф. Равіта-Гавронський відзначив співучасть російських сил в знищенні Гайдамаччини. В цілому двотомна робота Ф. Равіті-Гавронського характеризується об'ємністю, комплексністю, великим масивом джерел, але одночасно наповнена суб'єктивним висвітленням українського козацтва та історії України.

У бібліотеці університету наявна праця О. Яблоновського, присвячена історії України під назвою «Історія південної Русі до падіння Речі Посполитої Польської (1912 р.)». На жаль, ця праця загубилася в надрах університетської бібліотеки або, цілком можливо, також була передана до КНУ ім. Т. Шевченка. Однак у бібліотеці досі наявні зібрання творів О. Яблоновського «Pisma A. Jablonowskiego» (Варшава 1910–1913 рр. у VII т.). Перші 4 томи присвячені безпосередньо історії України: перший – «Землі Руські Речі Посполитої», другий – «Українські кордони», третій – «Україна» та четвертий – «Волинь, Поділля і Русь Червона».

Найбільш інформативним виявився другий том «Українські кордони» (1910 р.), який містить значну інформацію з історії українського козацтва XVI–XVII ст. [13]. Два розділи безпосередньо присвячені українському козацтву від початку його виникнення та до оформлення у складі Речі Посполитої. Другий розділ так і називається «Козацтво». У першому розділі зі сторінки 120 по 175 розповідається історія виникнення і розвитку козацчини з 90-х років XV до початку XVII ст. В тексті окремі підтеми присвячені етимології походження назви «козак», першим згадкам про козацтво, їх етнічному складу, утворенню козацького реєстру. Також розглядається роль польських королів у формуванні реєстрового козацтва.

Третій том записок присвячений безпосередньо іс-

торії України [14]. У ньому вчений висвітлює історію української країни Речі Посполитої, Задніпров'я, Запоріжжя, адміністративно-політичний поділ України, географічне розміщення волостей, староства України та, в цілому, періоду Хмельниччини.

Зокрема, головна увага польського історика в даних працях зосереджена на формуванні українського козацтва в XIV–XVI ст. Період початку XVII ст. досліджено вкрай фрагментарно й однобоко, з рядом суб'єктивно-оціночних суджень. Подальший виклад української історії під час революції Б. Хмельницького та періоду Гетьманщини, будучи складною й дискусійною темою, викладався польським істориком обережно, з деякою осторогою й суто фактографічно, зі стриманими оцінками подій.

У бібліотечному зібранні НДУ наявний також перший том досліджень відомого польського письменника, історика-аматора, який активно займався вивченням української минувшини, Міхала Грабовського під назвою «Про пам'ятки найглибшої старовини» [12] (з серії праць «Україна давня і сучасна» 1850 р.). Цей том присвячений одному з найдавніших періодів історії української землі – ранньому залізному віку. У своїй праці вчений здійснив опис археологічних досліджень української території за відповідними районами та повітами, висвітлив дослідження розкопок могил, городищ та залишків замків.

Важливою і комплексною польськомовною працею, яка знаходиться у фондах університетської бібліотеки, є збірник розвідок відомого українського історика, політичного і державного діяча польського походження В'ячеслава Липинського «З історії України» (Київ, 1912 р.) [16]. У книзі розміщена розвідка М. Грушевського «Українська шляхта на переломі XVI і XVII ст.». Збірка містить історичні, історіографічні та джерелознавчі дослідження В'ячеслава Липинського, зокрема «Польський історик про спольщення Русі. Кароль Шайноха: як Русь спольщувалась». Наявні виписки із Хронік та Актів, зібрані та прокоментовані В. Липинським (джерела з II пол. XVI ст. – 1569 р.), присвячені історії української шляхти. В даній праці знаходиться також його ґрунтовне дослідження під назвою «Станіслав Міхал Кричевський: з історії боротьби шляхти української в шеренгах повстанчих під керівництвом Б.Хмельницького». У ній історик проводив детальний аналіз досліджуваного питання. Цінним також у даному контексті є вміщені автором документальні додатки. Не менш важлива також частина книги, присвячена історії «...пореволюційної України», невелике зібрання документів періоду Руїни та розвідки В. Липинського, М. Грушевського, присвячені гетьману І. Мазепі і його добі.

Таким чином, здійснивши аналіз літератури фонду дореволюційної полоністики, стає цілком зрозумілим, що він відповідав потребам часу й безпосередньо потребам Історико-філологічного інституту кн. Безбородька, тобто зберігав праці історико-філологічного змісту (63 %). Як було вказано вище, серед цієї літератури 41 % – історична. Відповідно до проведеного дослідження було встановлено, що біль-

шість історичних стародруків була присвячена загальними питаннями історії Польщі, зібранням історичних документів та джерел, історії літератури. На жаль, в зібранні історії України безпосередньо присвячено лише 1 % історичної літератури. В цілому бібліотечне зібрання польської дореволюційної літератури НДУ ім. Миколи Гоголя є унікальним за складом і змістом, являється одним із національних перлин книжкових зібрань нашої Батьківщини. Воно має аналогі тільки в зібраннях історичних бібліотек Польщі, Західної України та, деякою мірою, київських, а тому потребує подальшого детального вивчення й опрацювання.

ПОСИЛАННЯ

1. Костенко І., Тимбровська Г. «Polonica» університетської бібліотеки // Поляки в Ніжині. – Ніжин, 2002. – С. 50–51.
2. Потапенко М. Польськомовні стародруки релігійного характеру XVI–XVII століть у фондах бібліотеки Ніжинського державного університету ім. М.В. Гоголя // Український вимір. Збірник матеріалів з України та діаспори. – Вип. 5 – Ніжин, 2006. – С. 172–173.
3. Потапенко М. Польськомовні стародруки XVI–XVII століть з колекції «POLONIKA»: забута перлина університетської бібліотеки // Поляки в Ніжині. – Ніжин, 2007. – С. 64–78.
4. Потапенко М. Польськомовні стародруки XVI–XVII століть з колекції «POLONIKA»: забута перлина університетської бібліотеки // Інформаційно-науковий вісник бібліотеки НДУ імені Миколи Гоголя. – 2010. – № 1. – С. 51–52.
5. Мішук С. Бібліотека Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині та її рукописна колекція (др. пол. XIX – 10-ті рр. XX ст.) // Інформаційно-науковий вісник бібліотеки НДУ імені Миколи Гоголя. – 2010. – № 1. – С. 21–25.
6. Морозов О., Потапенко М. Стародруки XVI – першої половини XVIII ст. з колекції «Polonica» бібліотеки Ніжинського державного університету ім. М.В. Гоголя. Каталог. – Ніжин «Гідромас», 2010. – 180 с.
7. Морозов О. Стародруки з колекції «Polonica» бібліотеки Ніжинського державного університету ім. М.В. Гоголя. Друга половина XVIII – початок XIX ст. Каталог. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2012. – 180 с.
8. Bobrzynski M. Dzieje Polski w zaryse. – Т. II. – Warszawa, 1880. – 397 s.
9. Dąbrowski J. Dzieje Polski w streszczeniu. – Warszawa, 1907. – VIII+468 s.
10. Dmochowski F. Krotki zbiór historii polskiej podług najnowszych źródeł historycznych. – Warszawa, 1887. – 280 s.
11. Górski K. Historia jazdy polskiej. – Kraków, 1895. – 364 s.
12. Grabowski M. Ukraina dawna i terazniejsza. – Т. I. – Kujow, 1850. – 172+IV s.
13. Jablonowski A. Pisma. – Т. II. Kresy ukrainne. – Warszawa: Wende, 1910. – 346 s.
14. Jablonowski A. Pisma. – Т. III. Ukraina. – Warszawa: Wende, 1911. – 369 s.
15. Korzon T. Dzieje wojen i wojskownosci w Polsce. – Lwow – Warszawa – Krakow, 1923. – Т. II. – 522 s.
16. Lipinski W. Z dziejow Ukrainy. – Kijow, 1912. – 675 s.
17. Rawita-Gawronski Fr. Historia ruchów hajdamackich (w. XVIII). – Т. 1–2. – Brody, 1913. – 269; 297 s.

Ребенок В.В. Польская историческая литература XIX – начала XX в. в Нежинском государственном университете им. Николая Гоголя

Автор анализирует и освещает тематическое содержание и состав польской исторической старопечатной литературы XIX – начала XX в. в библиотечном собрании Нежинского государственного университета им. Николая Гоголя.

Ключевые слова: библиотека, польские старопечатные книги, историческая литература, университет, фонды, картотека.

Rebenok V.V. Polish history literature of the late XIX and early XX centuries kept at Nizhyn State University of Mykola Hohol

The author analyzes and highlights the thematic content and composition of the Polish history literature of the late XIX and early XX centuries kept at the library of Nizhyn State University of Mykola Hohol.

Key words: library, old Polish printing, history literature, university, funds, card file.

25.02.2017 р.

j